

RECENSIES

landdaggerechtigd waren, hoe groot hun gegoedheid was enz. Naar zijn mening werden het 'standische Bewusstsein' en het besef van de Friese vrijheid (door Ubbo Emmius historisch-theoretisch gefundeerd) aan het einde van de zeventiende eeuw mede levend gehouden door de relatief hoge frequentie van het bezoek aan de landdagen. Velen bleken zeer goed op de hoogte met de inhoud der vroegere constitutionele 'accorden'. Voorstellingen in termen van een verdrag tussen landsheer en standen en van een *mutua obligatio* waren springlevend (57).

Stof voor conflict tussen beide partijen lag er omstreeks 1700 in ruime mate: de aanwezigheid van vreemde troepen (Nederlandse; Brandenburgse; een keizerlijk garnizoen); het feit dat de standen quasi een eigen buitenlandse politiek voerden; de competentie van het door de standen beschermde hofgericht dat zij als een barrière tegen landsheerlijk ke centralistische willekeur zagen; het feit dat de standen de proceskosten op zich namen voor processen van personen die zich in rechte tegen grafelijke inbreuken op hun privileges meenden te verdedigen; de zeer zelfstandige positie en het eigengereide optreden van de stad Emden was een steen des aanstoots voor elke naar centralisatie strevende landsheer. Dat wil overigens nog niet zeggen dat de landstanden als één blok optraden. De al genoemde spalt deed de standen met verdeelde loyaliteit tegenover landsheer en keizer staan.

De hoofdmoot van Kappelhoffs studie wordt uitgemaakt door een zeer gedetailleerde analyse van de aard en het verloop der geschillen die ontstonden naar aanleiding van de reacties op de stapsgewijze voortgezette krachtige pogingen van kanselier Brenneysen de autonomie der landstanden te beknotten. De graaf vond daarbij veelal de centrale instellingen in Wenen aan zijn zijde. Niet slechts de juridische en diplomatieke steekspelen worden minutieus beschreven, ook handelende personen aan de kant van de landstanden probeert de schrijver reliëf te geven door hun regionale en particuliere economische situatie mede in zijn beschouwingen te betrekken.

Kappelhoff heeft een veelzijdig boek gecomponeerd, dat is gebaseerd op de relevante literatuur en op een schat van her en der verspreid archiefmateriaal. Niet alleen heeft hij zijn voornaamste these over de positief te waardenen vormende kracht van de Oostfriese landstanden aannemelijk weten te maken, hij biedt intussen diverse aardige doorkijken naar de politieke keukens in Wenen, Groningen en Den Haag. Het was weer één van de tragikomische listen der geschiedenis dat de standen aan het begin van de jaren dertig toch maar een Pyrrhus-overwinning behaalden. Immers, vanaf 1744 vonden zij in de Pruisische landsheer een centralist van onstuitbaar kaliber.

A.H. Huussen jr.

Frank Lequin, *Het personeel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azië in de achttiende eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging Bengalen* (Dissertatie Leiden; 2 dln., Leiden: verkrijgbaar bij de auteur, 4e Binnenvestgracht 36, Leiden, 1982, ix + 653 blz., f70,—, ISBN 90 900 0094 1).

Meilink-Roelofsz heeft er herhaaldelijk met nadruk op gewezen dat het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in het ARA een schat aan gegevens bevat voor sociaal-historisch onderzoek over de dienaren van de compagnie in de Oost. Haar leerling Lequin volgde deze aanwijzing en liet zich niet afschrikken door de omvang van de personeelsadministratie van de VOC. Hij raakte in de ban van deze stukken, ging ze systematisch te lijf en haalde er gegevens uit die met de computer bewerkt konden worden.

Het eerste deel van deze dissertatie bestaat uit twee onderdelen. In het eerste wordt het systeem van de personeelsadministratie van de VOC gedetailleerd en duidelijk uiteengezet en de samenstelling van het personeel in Azië geanalyseerd. Lequin bespreekt theorie en praktijk van aanstelling, hiërarchie en salariëring, en het einde van het dienstverband bij de VOC. De conclusies worden vergeleken met de situatie bij de Engelse Oost-Indische compagnie. Dan volgen volledige gegevens over het aantal personeelsleden, hun spreiding over de sectoren waarin het personeel was ingedeeld, en de personeelssterkte per VOC-vestiging. Deze cijfers worden steeds vergeleken met de corresponderende categorieën in de vestiging Bengalen. Dit cijfermateriaal omvat in het tweede deel van de dissertatie 43 tabellen en een grafiek. In dit deel vindt men bovendien de noten, een bronnenoverzicht en indices.

In tegenstelling tot de Engelse Oost-Indische compagnie, waarbij na 1788 grote veranderingen in het personeelsbeleid werden doorgevoerd, veranderde er bij de VOC weinig. Ook de totale personeelssterkte vertoonde tijdens het verval van de compagnie in de tweede helft van de achttiende eeuw nauwelijks of geen ernstige teruggang.

Over de oorzaken van het verval van de VOC is veel gespeculeerd, zowel door tijdgenoten, als door historici. Lequin systematiseert deze discussies en confronteert ze met zijn eigen gevolgtrekkingen over de positie en de kwaliteit van het personeel. Hij wil het verval van de compagnie niet uitsluitend toeschrijven aan corruptie van de dienaren of aan mindere energie en inventiviteit in vergelijking met de koopman in de zeventiende eeuw, maar zijn beschouwing geeft uiteindelijk weinig nieuwe inzichten en eindigt met de verzuchting dat de '... Compagnie, als ieder levend organisme (sic) onderhevig is aan een 'Life Cycle' en een tijd van opkomst en een tijd van neergang kent' (99).

In het ene onderdeel van deel I wordt het personeel van de VOC in zijn totaliteit besproken; in het andere in het bijzonder in Bengalen. Lequin behandelt de organisatie van het bestuur, de leden van het Bengaalse directorium en het dagelijkse leven van de VOC-dienaren. Er lagen in Bengalen vanaf de monding van de rivier de Houghli stroomopwaarts een reeks van Europese forten, factorijen en ankerplaatsen, waarvan de belangrijkste Fort William, nu Calcutta (Engels), Serampore (Deens), Chandernagore (Frans) en Chinsurah (Nederlands) waren. Deze situatie leent zich tot vergelijking van deze vestigingen. Over de Engelsen in Bengalen in de achttiende eeuw is vrij veel gepubliceerd en Lequin heeft daarvan ruim gebruik gemaakt. Voor zover bekend was het grootste aantal Engelse 'civil servants' in Fort William in de achttiende eeuw 288 (1785), het grootste aantal militairen 4546 (1792). Het totaal aantal dienaren, Europees en inheems, in Fort Gustavus te Chinsurah was in vergelijking daarmee klein. Het grootste aantal was 697 (1731); in de jaren tachtig van de achttiende eeuw was het gemiddeld 148.

Voor deze relatief kleine vestiging stelde Lequin carrière-overzichten samen van de 115 dienaren die tussen 1700 en 1795 lid waren van het college van directeur en raden van Bengalen, het directorium. In deze overzichten vindt men gegevens over geboorteplaats, aanmonstering in de Republiek, dan wel indiensttreding in Azië, bevorderingen, plaatsen van detachering, gages en diensttijd. Deze gegevens werden met de computer verwerkt; de uitdraai van de carrière-overzichten is als bijlage afgedrukt; helaas niet steeds even duidelijk. Lequin kon er interessante bewerkingen mee uitvoeren; de 115 dienaren werden ingedeeld naar geboorteplaats, VOC-kamer van aanmonstering en diensttijd. Opmerkelijk is dat 81,7% uit Nederland afkomstig was. Bovendien verzamelde Lequin uit andere bronnen dan de VOC-personeelsadministratie zoveel mogelijk personalia over 'zijn' 115 directoriumleden, maar tot volledige biografische overzichten groeiden deze personalia niet uit. Zoveel mogelijk worden vermeld geboorte- en overlijdensdatum, naam en beroep

RECENSIES

van de vader, naam/namen van moeder, kinderen en echtgenote(s). Een ware vondst zijn de gegevens over de investeringen in Engelse waardepapieren verzameld in de archieven van de Bank of England. Zoals Lequin opmerkt was dit slechts één van de mogelijke investeringen; 13 van de 34 teruggekeerde dienaren maakten er gebruik van. Opmerkelijk is dat deze 13 beleggers samen 2,3 maal hun totaal verdiende VOC-gages op deze wijze uitzetten. Hier stuiten we' op wat tegenwoordig zwart geld wordt genoemd, waarbij we aannemen, maar door Lequin niet aangetoond vinden, dat het meerdere van de verdiende VOC-gages met verboden particuliere handel werd verdiend. Bij al deze interessante financiële gegevens blijft er evenwel een lacune. Er keerden na dienst in Azië 34 dienaren terug naar Europa. Men vraagt zich af wat ze na terugkeer gingen doen, welke levensstijl, welke carrière zij toen volgden. Lequin moet toegeven dat daarvan een verbrokkeld beeld werd verkregen. Hij belooft ons evenwel enkele biografische artikelen.

De kracht van deze dissertatie is de kwantitatieve analyse van het gehele VOC-personeel en van de 115 leden van het Bengaalse directorium. We hoeven nu op dit terrein niet meer te gissen. Het hoofdstuk over het verval van de VOC, hoofdstuk IV, en over het dagelijks leven, hoofdstuk VIII, zijn minder bevredigend. Het eerste biedt wel meer inzicht - en dat is heel wat -, maar geen echte verklaring van het verval van de VOC; het tweede is wat verbrokkeld; er rijst geen duidelijk beeld uit op.

Lequin heeft, voor zover ik kan overzien, de relevante bronnen en literatuur aangeboord. Helaas kreeg hij uit India misleidende informatie. Er zijn daar wel degelijk archieven van de Nederlandse factorij in Bengalen en wel in de Tamilnadu State Archives te Madras. Zij werden in 1931 daarheen overgebracht. In de bibliotheek van het ARA is de catalogus van deze stukken te vinden: *Supplementary Catalogue of Dutch Records* (Madras, 1952). Deze verzameling, 90 bundels in totaal, bevat veel rechterlijke en notariële stukken, onder andere testamenten, doop- en trouwboeken, de laatsten respectievelijk over 1774-1822 en 1738-1816. Ik vermeld dit fonds hier om de onjuiste informatie door Lequin uit India ontvangen, recht te zetten.

Deze dissertatie is baanbrekend en degelijk. Zij geeft een model voor meer kwantitatief onderzoek naar het personeel van de VOC. Het gebruik van Engelse compagnies- en andere archieven is een belangrijke vordering in de comparatieve studie van de Europese geootrooierde compagnieën.

H.K. s'Jacob

O. Dann, ed., *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (München: C.H. Beek, 1981, 279 blz., DM48,—, ISBN 3 406 07608 8).

De opzet van deze belangrijke bundel, voortgekomen uit een Arbeitsgesprach in de Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, is, zoals Otto Dann in een fraaie inleiding uiteenzet, de betekenis aan te geven die de achttiende-eeuwse leesgezelschappen hebben gehad voor het proces van burgerlijke emancipatie. Het ontstaan van leesgezelschappen en de massale vlucht die dit verschijnsel nam hing samen met wat wel de leesrevolutie van de achttiende eeuw is genoemd, de explosieve groei van het lezerspubliek en de verandering van leesgewoonten: van het intensief lezen van steeds weer dezelfde teksten (vooral de bijbel en stichtelijke lectuur) naar extensief lezen, oriëntatie op een breed terrein en het verwerven van (actuele) informatie. De leesgezelschappen waren een functioneel antwoord